

Пролетаріат Одеси та утвердження економічної диктатури у 1920 р.

Метою дослідження є з'ясування ролі пролетаріату Одеси у процесі утвердження економічної диктатури у 1920 р., без якої була неможлива політична диктатура пролетаріату. На основі проблемно-тематичного методу досліджено фактори, які визначали цю роль пролетаріату одночасно як знаряддя, так і жертви економічних та соціальних перетворень. Економічна диктатура пролетаріату передбачала, крім націоналізації об'єктів промисловості, зміну ролі профспілок, принципів оплати праці, механізму постачання та розподілу товарів тощо. В Одесі більшовикам вдалося з мінімальною перевагою встановити контроль за профспілками. Але пролетаріат Одеси протягом півроку не хотів миритися з новими принципами централізованого нормування праці. В Одесі повної невдачі зазнали плани більшовицької влади створити робітничу споживчу кооперацію, яка мала повністю забезпечувати робітників товарами першої необхідності, видавати пайковий хліб, створити мережу громадських їдалень. Ці заходи зазнали невдачі через відсутність товарного забезпечення та через неможливість виконати плани продрозкладки. Наслідком такої політики стало катастрофічне зубожіння робітників та їхніх сімей. Перспективи подальших досліджень мають стосуватися зміни економічної політики в умовах переходу до непу. Практичне значення досягнутих результатів полягає у з'ясуванні причин та наслідків переходу від відносно ринкової економіки до директивної для кращого усвідомлення труднощів нинішнього становлення ринкової економіки на прикладі Одеси.

Ключові слова: пролетаріат, диктатура, профспілки, тарифи, пайка, споживча комуна.

Oleksandr Shyshko

The Odesa proletariat and the establishment of economic dictatorship in 1920

The objective of this research is to discover the role of Odessa proletariat in establishing the economic dictatorship in 1920, which was a key to establishing the political dictatorship of the proletariat. Based on the problem-thematic method, the factors have been researched, that defined the role of the proletariat as both the means and the victim of economic and social transformation. The economic dictatorship provisioned not only the nationalization of industry, but also the change in the role of trade unions, principles of the work remuneration, and mechanism of the supply and distribution of goods, etc.

In Odessa, the Bolsheviks were able to take trade unions under control with a minimum advantage. But Odessa proletariat did not want to agree with the new principles of the centralized labor rationing. In Odessa, the plans of Bolshevik authorities to establish the worker's consumption cooperation failed entirely. The cooperation had to supply the workers with the essential goods, hand out their shares of bread, create a network of communal canteens. These plans failed due to the lack of goods supply and because of impossibility of completing the prodrazgradka plan. This policy resulted in catastrophic impoverishment of the workers and their families.

The prospective future research needs to concentrate on the changes in economic policy during the transition to NEP (New Economic Policy). The practical importance of the present research is to be found in discovering the reasons and results of transition from a relatively market economy to the directive one, for a better understanding of the hurdles of the current state of market economy, on the example of Odessa

Key words: proletariat, dictatorship, trade union, share, consumption cooperation.

Пролетариат Одессы и утверждения экономической диктатуры в 1920 г.

Целью исследования является выяснение роли пролетариата Одессы в процессе утверждения экономической диктатуры в 1920 г., без которой была немыслима политическая диктатура пролетариата. На основе проблемно-тематического метода исследованы факторы, которые определяли эту роль пролетариата одновременно как орудие, так и жертвы экономических и социальных преобразований. Экономическая диктатура пролетариата предусматривала, кроме национализации объектов промышленности, изменение роли профсоюзов, принципов оплаты труда, механизма снабжения и распределения товаров. В Одессе большевикам удалось с минимальным преимуществом установить контроль за профсоюзами. Но пролетариат Одессы в течение полугода не хотел мириться с новыми принципами централизованного нормирования зарплаты. В Одессе неудачу потерпели планы большевистской власти создать рабочую потребительскую кооперацию, которая должна была полностью обеспечивать рабочих товарами первой необходимости, выдавать пайковый хлеб, создать сеть общественных столовых. Эти мероприятия потерпели неудачу из-за отсутствия товарного обеспечения и в связи с невозможностью выполнить планы продрозверстки. Следствием такой политики стало катастрофическое обнищание рабочих и их семей. Перспективы последующих исследований предполагают изучение изменений в экономической политике в условиях перехода к нэпу. Практическое значение достигнутых результатов заключается в выяснении причин и последствий перехода от относительно рыночной экономики к директивной для лучшего осознания проблем нынешнего становления рыночной экономики на примере Одессы.

Ключевые слова: пролетариат, диктатура, профсоюзы, тарифы, пайок, потребительская коммуна.

В Україні надзвичайно важко відбуваються процеси утвердження ринкової економіки, новітня історія якої ще не нараховує й 20-ти років. Глибокого реформування потребують ще багато сфер економічного життя суспільства, від модернізації цілих галузей економіки до створення сучасної системи оплати праці. Відновлення справжньої суті профспілок у їх захисті соціальних та економічних інтересів найманих працівників посідає у цьому переліку чільне місце. Статусу України як країни з ринковою економікою передував перехідний період, який, у свою чергу, став наслідком тривалого радянського періоду в історії України з його плановою, адміністративною, директивною економікою. Робітничому класу у цій економічній моделі відводилась провідна роль гегемона, яка насправді такою не була. Всі важелі управління народним господарством знаходились у руках комуністичної партії, для якої трудівники з такими, наприклад, функціями як робітничий контроль були лише ширмою для здійснення утопічних планів щодо побудови комуністичного суспільства. У країні, де стверджувалось, що влада належить трудівни-

кам, а на початкових етапах це називалось диктатурою пролетаріату та найбіднішого селянства, так і не було всебічно досліджено історію робітничого класу, в тому числі українського робітництва з його регіональними особливостями. У вітчизняній пострадянській історіографії зменшення інтересу до історії робітничого класу, на переконання О. Мовчан, не відповідало актуалізації «індустріальної» проблематики, адже робітники становили найчисельнішу верству індустріального суспільства¹.

Тому дослідження ролі одеського пролетаріату у процесі утвердження економічної диктатури, який здійснювала більшовицька партія, має як наукове, так і практичне значення. Адже українське суспільство до цього часу відчуває на собі наслідки соціального експерименту, найбільш активна фаза якого розпочалась саме у 1920 р. під час «воєнного комунізму» і тривала протягом декількох десятиліть.

Дослідження різних аспектів історії робітничого класу України в 20-х рр. XX ст. найбільш повно представлено у працях О. Мовчан. Наголосивши, що «історія радянських профспілкових

¹ Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. [Монографія] / О. М. Мовчан – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 4.

організацій – тема непопулярна в сучасній українській історіографії»², вона у своїх працях значною мірою заповнила цю прогалину та зробила ґрунтовний висновок про те, що «важливою передумовою формування тоталітарного режиму в Україні було повне політичне підкорення робітничого класу», у якому «комуністична партія вбачала соціальну опору власної диктатури»³. Аналізуючи міжпартійну політичну боротьбу у профспілковому русі України у 1917–1922 рр., О. Мовчан та О. Реєнт зробили висновок про те, що придушення меншовицької опозиції дозволило правлячій партії не тільки ліквідувати незалежність робітничого руху, а й тим самим створити передумови для «приборкання дрібних власників»⁴. В той же час О. Мовчан наголошувала, що «незважаючи на переслідування влади, російські соціал-демократи продовжували боротьбу за незалежність профспілкового руху»⁵. Це в значній мірі стосувалося й одеських меншовиків.

Розглядаючи повсякденне життя робітників у 20-х рр. ХХ ст., О. Мовчан особливу увагу звернула на їх тяжке життя, коли «загальна економічна криза й голод у країні, ліквідація вільної торгівлі та закриття промислових підприємств поставили трудящих на грань голодної смерті»⁶. Як наслідок, погіршення продовольчого постачання робітників стало головною причиною страйків зими 1920–1921 рр., незважаючи на жорсткі обмеження, а фактично заборону більшовицькою владою страйкового руху на державних підприємствах⁷.

У структурі населення Одеси пролетаріат нараховував незначну частку, в середовищі якого були значно поширені приватновласницькі інтереси. За таких умов політична диктатура пролетаріату трималася у місті завдяки наявності

регулярних збройних формувань Червоної армії, а утвердження економічної диктатури відбувалось з надзвичайним напруженням сил більшовицької партії. У вказаних вище дослідженнях лише профспілковий рух у місті знайшов своє фрагментарне висвітлення. Тому метою цієї публікації є комплексний аналіз процесу утвердження економічної диктатури в Одесі, який проявився у частковій націоналізації промислових підприємств, у підпорядкуванні діяльності профспілкових організацій партійним інтересам більшовиків, у спробах налагодження розподілу товарів першої необхідності та продуктів харчування через робітничу кооперацію та Одеське споживче товариство, у нав'язуванні нових механізмів оплати праці через централізовану тарифну політику, що супроводжувалося катастрофічним погіршенням продовольчого забезпечення робітників та їх сімей у зв'язку з гострою паливною кризою та відмовою селян виконувати продрозкладку за твердими цінами.

Програма РСДРП, яка була прийнята на II-му з'їзді РСДРП, необхідною умовою соціальної революції визначала диктатуру пролетаріату, «тобто завоювання пролетаріатом такої політичної влади, яка дозволить йому придушити будь-який спротив експлуататорів»⁸. Заміною приватної власності на засоби виробництва та обігу на суспільну та запровадженням планомірної організації суспільно-виробничого процесу мав бути «забезпечений добробут та всебічний розвиток всіх членів суспільства»⁹.

Ці положення програми РСДРП було включено до вступної частини програми РКП(б), яка була прийнята на VIII з'їзді цієї партії, яка до 1918 р. мала «неточну назву соціал-демократичної»¹⁰. Включення положень попередньої партій-

² Мовчан О. М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки [Монографія] / О. М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 3.

³ Мовчан О. М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 рр.) / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1993. – № 2-3. – С. 37.

⁴ Мовчан О. М., Реєнт О. П. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917-1922 рр.) / О. М. Мовчан, О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 25.

⁵ Мовчан О. М. Українські профспілки... – С. 41.

⁶ Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників... – С. 304.

⁷ Мовчан О. М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 13-14.

⁸ Второй съезд РСДРП. Июль-август 1903 года. Протоколы. – М.: Политиздат, 1959. – С. 420.

⁹ Там же. – С. 419.

¹⁰ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М.: Политиздат, 1959. – С. 390.

ної програми пояснювалось тим, що вони вірно розкривали суть природи капіталізму та буржуазного суспільства. Програма РКП(б) констатувала, що станом на березень 1919 року за активної участі найбіднішого селянства «у Росії було здійснено диктатуру пролетаріату», розпочався процес створення основ комуністичного суспільства¹¹.

М. Бухарін у своїй праці «Теорія пролетарської диктатури» особливий наголос зробив на тому, що «диктатура пролетаріату перевертає всі відносини старого світу, – іншими словами, політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою»¹². С. Кульчицький звернув увагу на це положення праці М. Бухаріна у контексті «могутності радянської влади», яка «пояснювалася ще не знаним в історії сполученням політичної і економічної диктатури»¹³.

З такими програмними установками розпочалось утвердження більшовицької влади в Одеській губернії у 1920 р. Десятого лютого вся влада у губернії перейшла до Одеського губерньського революційного комітету (губревкому), який було призначено постановою Всеукраїнського ревкому. Головою Одеського губревкому став П. Кін, до його складу увійшли Ян (Я. Гамарник), «Павел» (В. Логінов), всі троє більшовики, боротьбист І. Боголюб й борбист В. Арнаутов¹⁴.

Борбисти ще тривалий час залишались сателітами більшовиків, а от боротьбисти, у всякому разі їх значна частина, стали на шлях ліквідації своєї партії. В. Затонський, який прибув до Одеси на початку березня, так пояснював логіку більшовиків у цьому процесі: «Дві партії при владі бути не може, одна з них стає центром контрреволюції». Контрреволюція полягала у тому, що «економічна і воєнна самостійність України, якої домагалися боротьбисти, це є фактично петлюрівщиною, тому що має за мету відгородити сонного українського обивателя від необхідності на-

пружити всі сили на боротьбу зі старим світом і господарською розрухою, як це робить промислова Північ»¹⁵. Ті з боротьбистів, хто почав поділяти такі погляди, почали отримувати поважні посади, як, скажімо, О. Шумський, який у липні-серпні очолював Одеський губревком.

Наприкінці березня, у своєму звіті про політичну діяльність ЦК IX з'їзду РКП(б), В. Ленін зробив ремарку про те, що чим більше ми перемагали, тим більше під нашим контролем опинялось таких областей як Сибір, Україна та Кубань, де переважали багаті селяни, а пролетарів там немає, «а якщо пролетаріат і є, то він розбещений дрібнобуржуазними звичками»¹⁶. Що стосується кількісних показників пролетаріату, то у липні 1920 р. Одеське губстатбюро після обстеження зареєструвало 525 промислових підприємств, з яких 171 не працювало, відповідно із середнього показника для одеської промисловості у 30 тис. зайнятих робітників, працювало лише 14 982 особи, тобто 50%¹⁷. Все населення міста складало понад 450 тис. осіб.

А. Луначарський, який прибув до Одеси у травні 1920 р., також наголошував на міщанському дусі, який панував в Україні. Він щиро співчував «товаришам з комуністичної партії та тим, хто йшов під прапором праці» через те, що в Одесі, у якій з давніх часів був великий, торговий, комерційний порт, надзвичайно був розвиненим комерційний інстинкт та супутній йому індивідуалізм, яким був «заражений пролетаріат Одеси»¹⁸.

До всього, в самій КП(б)У в цей час відбувалися складні процеси. Обраний на IV конференції КП(б)У склад її ЦК, який переважно складався з «децистів», було розпущено. У квітні ЦК РКП(б) відкликав з України всіх лідерів групи «демократичного централізму», а керівний склад найголовніших партосередків було оновлено за рахунок новоприбулих з Росії (понад 1 000 відповідальних партпрацівників)¹⁹. Тому у роботі

¹¹ Восьмой съезд РКП(б) ... – С. 390.

¹² Бухарин Н. И. Избранные произведения / Н. И. Бухарин. – М.: Политиздат, 1988. – С. 20.

¹³ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) [Монографія] / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – С. 90.

¹⁴ Державний архів Одеської області, ф. Р-2106, оп. 1, спр. 9, арк. 3.

¹⁵ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 2 березня.

¹⁶ Девятый съезд РКП(б). Март-апрель 1920 года. Протоколы. – М.: Политиздат, 1960. – С. 26.

¹⁷ Советское строительство (Одесса). – 1921, февраль. – № 9. – С. 57.

¹⁸ Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 3 июня.

¹⁹ Мовчан О. М. Українські профспілки... – С. 61.

ІХ з'їзду РКП(б) взяло участь лише 26 делегатів від України, 16 з яких були українцями, які представляли інтереси 26 тис. членів партії²⁰. За таких обставин та за наявності такої кількості українських більшовиків справа поширення «єри світової пролетарської, комуністичної революції» на Україну, з її «сонними обивателями», «міщанським духом», «дрібнобуржуазними звичками» та «комерційним інстинктом» пролетаріату потребувала надзвичайних зусиль та залучення перевірених кадрів.

У зв'язку з цим радянська історіографія особливо наголошувала на тому, що «ЦК РКП(б) під керівництвом Володимира Ілліча постійно займався розв'язанням кадрової проблеми для республіки»²¹. Так, зокрема, «у грудні 1919 р. ЦК РКП(б) дав директиву мобілізувати від кожної губернії та повіту РСФРР для роботи на Україні: а) двох членів губкому або виконкому; б) трьох членів колегії губвиконкому або роз'їзних робітників; в) по одному в кожному повіті члену колегії повіт виконкому». Відповідно за перше півріччя 1920 р. до України було направлено 1 232 працівника, в тому числі 144 губернського масштабу, 229 – повітового, 296 – міського²². У результаті такої кадрової політики станом на травень 1920 р. у Одеській організації КП(б)У, згідно анкетних відомостей, було 562 росіян, 480 євреїв, 69 українців. Загальна кількість членів партії становила 1 478 осіб та 16 кандидатів²³.

Отже, тільки перевірені більшовицькі кадри мали ознайомити одеський пролетаріат, «який півроку був відірваний від Великої Росії, з характером і темпом радянського будівництва більш голодної, але більш прогресивної Півночі». У самій Півночі наслідком такого будівництва було те, що «у Москві немає білих булок, не вистачає й чорного хліба, на карточки видають 1 фунт хліба на день»²⁴.

Знаючи про такі наслідки радянського будівництва в Росії, і місцеві, й особливо «товариші з центру» відразу розпочали в Одесі роботу з

впровадження у життя основних положень економічної диктатури. Для цього необхідно було у першу чергу залучити на свій бік одеський пролетаріат, встановивши контроль над профспілками, де значним був вплив меншовиків. Між цими двома партіями вже 13 лютого розгорнулася запекла боротьба під час роботи пленуму Центральної профспілки. Про баланс сил на пленумі засвідчили вибори президії та обрання нового керівництва. Й те, й інше більшовикам вдалося вирішити на свою користь з перевагою у мінімальній кількості голосів. Ці процеси на пленумі дали підстави автору редакційної статті газети «Вісти» стверджувати, що «боротьба за профспілку тільки почалась»²⁵.

Час вибору настав на початку березня, коли було заарештовано правління профспілки одеського залізничного вузла. Арешт відбувся після засідання представників залізничного ревкому, парткому, колегії комісарів залізничного вузла, правління залізничного профкому й уповноважених. Причиною скликання цього засідання стала резолюція, яка була прийнята правлінням профспілки залізничників, яка не визнала одержавлення профспілок і проголосила себе прихильником їх «незалежності». Крім цього, голова залізничної профспілки С. Панов «вживав образливі вислови на адресу влади»²⁶. Такі контрреволюційні дії й дали підстави ревкому для арешту правління залізничного профкому.

Вже наступного дня у залізничних майстернях відбулись багатолюдні збори робітників, службовців та майстрів, напередодні яких арештованих було звільнено. Після виступу голови одеського губревкому П. Кіна учасники зборів засудили дії правління та зміст його резолюції, натомість у новій резолюції було запропоновано пункт про задоволення мінімальних поточних потреб залізничників²⁷. Щоб закріпити перемогу у цьому протистоянні губревком спрямував справу правління профспілки залізничників до ревтрибу-

²⁰ Девятый съезд РКП(б)... – С. 475, 480.

²¹ Гошуляк І. Л. До питання про роль В. І. Леніна у зміцненні Компартії України (1918-1920 рр.) / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. – 1989. – № 4. – С. 38.

²² Там само. – С. 39.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 252, арк. 17-18.

²⁴ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 24 березня.

²⁵ Там само. – 14 лютого.

²⁶ Там само. – 3 березня.

²⁷ Там само. – 4 березня.

налу²⁸. С. Панов був заарештований Одеською губернською надзвичайною комісією, яка вже влітку передала його справу на розгляд ревтрибуналу, з тим, щоб її розгляд набув широкого розголосу²⁹.

Вже згодом, у резолюції безпартійної конференції, ці «сумні події серед залізничників» було витлумачено як «туман, який ще не розвіявся після Денікіна, за яким ще робітники не можуть розгледіти свою робітничу владу», а тому серед них ще «орудують не тільки меншовики та праві есери, але і кадети, та явні агенти Денікіна»³⁰.

Отже, до повної перемоги було ще далеко. Нова запекла боротьба між більшовиками та їх сателітами з одного боку та їх опонентами-ворогами з колишнього спільного революційного табору розгорілася під час роботи безпартійної конференції, засідання якої тривали з 7 до 17 березня. Рівно через рік В. Ленін у своїй доповіді на X з'їзді РКП(б) піддав нищівній критиці подібного роду зібрання: «Коли у Москві були безпартійні збори, було зрозуміло, що з демократії, свободи вони роблять гасло, яке веде до повалення Радянської влади». Але найцікавішим був його вислів, який передував цьому висновку: «Поза сумнівом, останнім часом було виявлено бродіння й незадоволення серед безпартійних робітників»³¹. А у 1920 р. В. Ленін на IX з'їзді РКП(б) давав настанову профспілкам діяти «в дусі боротьби проти залишків пресловутого демократизму»³². Таке «бродіння» й «пресловутий демократизм» в Одесі існували майже до кінця 1920 р., до часу арешту значної кількості меншовиків.

Під час роботи безпартійної конференції одеські більшовики впевнено почали заявляти, що «комуністи взяли вірний курс», який полягав у проведенні націоналізації та робітничому контролі, у створенні централізованого господарства тощо. Натомість меншовики та праві есери переконували аудиторію у тому, що «ставка на світову революцію бита, а замість світла соціалізму більшовики ведуть до ярма капіталізму»³³.

На заяву П. Кіна про те, що «всі не чесні елементи, вся спекулятивна маса, вся непра-

цююча буржуазія повинні бути кинуті до концтабору на роботу», меншовик Б. Богданов відповів, що «буржуазія не роздавлена, не вмерла, що вона ще прийде і покаже свої зуби, а тому для комуністів є два шляхи: або крах, або йти до лав “демократичної буржуазії”».

За підсумками цієї дискусії на голосування було винесено три резолюції. Резолюція правих есерів набрала 98 голосів, меншовиків 100, комуністів 275 голосів. Отже, резолюція, яка називалась «Про питання народного господарства та задачі Одеської Губернської Ради Народного Господарства», всю вину за руйнування транспорту та господарську розруху покладала на «світову війну, внутрішню контрреволюцію та блокаду радянської Росії об'єднаною світовою імперіалістичною буржуазією». В той же час «в ім'я перемоги намічених світовою революцією економічних задач пролетаріат повинен запровадити залізну трудову дисципліну, напружити свої творчі сили для здійснення господарських завдань визначених радянською владою». Ці завдання полягали у тому, що вслід за пролетаріатом радянської Росії, який був «передовим бійцем за встановлення нової економічної системи», мав бути запроваджений «планомірний та доцільний розподіл та використання робочої сили, матеріалів та всіх виробничих елементів на основі гармонійного співробітництва всіх народів, на протипагу системі анархічної конкуренції приватнокапіталістичного господарства, яка себе вичерпала»³⁴.

Що стосується нагальних поточних завдань, то у резолюції мова йшла про обережну й поступову заміну капіталістичного господарства соціалістичним у дрібній промисловості, при цьому ставилося завдання неухильно проводити таку заміну у крупній і середній промисловості. Націоналізацію планувалось проводити відповідно до планів ВРНГ та місцевих умов. Наскільки обережним був цей процес в Одесі, засвідчує той факт, що станом на квітень було націоналізовано 4 металообробних підприємств, а 8 залишалось у приватній власності³⁵. Навіть

²⁸ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 12 березня.

²⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 3, спр. 283, арк. 46 зв.

³⁰ Там само.

³¹ Десятий съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1963. – С. 39.

³² Девятый съезд РКП(б)... – С. 25.

³³ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 16 березня.

³⁴ Там само. – 17 березня.

³⁵ Советское строительство (Одесса). – 1920, июнь. – № 1. – С. 20.

на кінець 1920 р. у металообробній промисловості загалом по Україні було чимало ненаціоналізованих підприємств. А з 4 630 облікованих підприємств харчової промисловості було націоналізовано лише 228. Так само в текстильній промисловості було націоналізовано в основному великі підприємства³⁶. Але процес націоналізації все ж таки тривав, в тому числі «завдяки братерській з боку РСФРР», де націоналізацію середніх підприємств було в основному завершено на початку 1920 р. Так, зокрема, у вересні постановою Українського Обласного Бюро ВРНГ «Про націоналізацію підприємств тютюнової, махорочної та гільзової промисловості України» було оголошено державною власністю та передано до відання Головного Правління Державної Тютюнової Промисловості 8 тютюнових та 7 гільзових фабрик з Одеси. Всього цією постановою було націоналізовано 116 фірм³⁷.

Ю. Терещенко вже в часи перебудови критично оцінив здобутки дослідників економічної політики радянської влади, які «обмежувалися простою констатацією факту, що на кінець 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств» та лишали поза увагою питання про масштаби ненаціоналізованого виробництва³⁸. Лише Ф. Турченко підрахував, що кількість таких підприємств перевищувала 10 тис.³⁹.

Що стосується резолюції безпартійної конференції то вона означала, що віднині «одеські робітники мали усвідомити свій обов'язок перед світовою революцією та всі сили кинути на боротьбу з розрухою». Тому віднині основою діяльності робітничих мас мало стати зростання продуктивності праці, дотримання трудової дисципліни тощо. Боротьба за покращення умов праці, за підвищення її розмірів тощо, тим більше страйкова боротьба була оголошена неприйнятною. Така нова реальність поставала перед робітниками м. Одеси, такими мали бути

практичні наслідки діяльності профспілок, керованих більшовиками⁴⁰.

Ця нова реальність повністю відповідала резолюції IX з'їзду РКП(б) «З питання про професійні спілки та їх організації» у тій її частині, у якій мова йшла про стосунки профспілок та радянської держави. У цій резолюції на профспілки покладалась функція виховувати та організовувати культурно, політично, адміністративно, відсталі ще пролетарські маси до рівня комунізму, готуючи їх до «ролі творців комуністичного ладу, який створюється Радянською державою як історичною формою пролетарської диктатури»⁴¹. Проте протягом 1920 р. одеські профспілки так і не приступили до виконання покладених на них функцій. Вся робота щодо підвищення продуктивності праці, дотримання трудової дисципліни зводилась нанівець невирішеністю інших нагальних проблем.

Під час роботи безпартійної конференції запеклі дискусії викликало обговорення продовольчого питання. У своїй доповіді губернський продовольчий комісар Інденбаум, який прибув до Одеси на чолі групи продовольчих працівників за розпорядженням голови особливої воєнно-продовольчої комісії Південно-Західного фронту М. Владимірова, заявив, що «ми повинні на Україні та в Одесі враховувати досвід Великої Росії, де робітники, після того як переконались у недоцільності вільної торгівлі, почали вимагати на всіх з'їздах встановлення твердих цін». Тому за цим прикладом було прийнято рішення про запровадження твердої продовольчої політики й в Україні, адже, на переконання комісара, «тільки таким шляхом ми зможемо нагодувати робітників і Червону армію, яка звільнила трудящих України»⁴².

У своїх виступах меншовики Є. Шатан та В. Коробков, правий есер Каплан попереджали владу про неприпустимість втілення в життя твердої продовольчої політики, яка, на їх думку,

³⁶ Терещенко Ю. І. Політика «воєнного комунізму» / Ю. І. Терещенко // Український історичний журнал. – 1980. – № 10. – С. 81.

³⁷ Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1920. – 31 августа-1 октября. – № 22. – С. 713-716.

³⁸ Терещенко Ю. І. Дослідження економічної політики радянської влади на Україні (1918-1920 рр.) / Ю. І. Терещенко // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 36.

³⁹ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине [Монография] Ф. Г. Турченко. – Киев-Одесса: Главное издательство издательского объединения «Вища школа», 1987. – С. 165.

⁴⁰ Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 22 марта.

⁴¹ Девятый съезд РКП(б)... – С. 418.

⁴² Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 18 березня.

може знову призвести до постання селян та торгества Денікіна. А поки що Інденбаум перекопував опонентів, що «радянська влада бере у селян збіжжя і продукти не за допомогою багнетів, а направляє у село відповідальних працівників, які роз'яснюють селянству необхідність в інтересах революції і трудових мас села віддати надлишки робітникам, які голодують».

Але вже у травні довелось вносити суттєві корективи до такого бачення продовольчого питання, залучаючи до його вирішення власне робітників, а у серпні взагалі оголосити кампанію походу на куркуля, під час якої використовувалися робітничі продзагони за підтримки військової сили. А поки що делегати робітничої конференції 281 голосом підтримали резолюцію з продовольчого питання, яку запропонували більшовики.

Отже, резолюція засуджувала принцип вільної торгівлі та стверджувала, що порятунок полягає у державній монополії, тобто у встановленні твердих цін, як на продукти сільського виробництва, так і на промислові товари. Про розподіл промислових товарів у резолюції мова не йшла, а от розподіл продовольства планувалось здійснювати після створення достатніх його запасів «шляхом справедливого та посиленого для села вилучення надлишків збіжжя». Механізм розподілу передбачав натуралізацію заробітної плати та облаштування громадського безплатного та платного харчування. Знову таки за приклад бралася Північ, де вже було «досягнуто плідних результатів на основі вірного класового розподілу продовольства та фабричних товарів». У цій економічній моделі мала змінитися, зокрема, й роль кооперативів, вони мали не заготовляти, а тільки розподіляти продукти. А тому було оголошено війну «спекулятивним кооперативам», спекуляції як такій, аж до проголошення її поза законом ⁴³.

У цій резолюції був один пункт, який псував загальну картину. Цей пункт стосувався вантажників, які не хотіли підкорятися тарифним ставкам своїх профспілок, а навпаки вимагали підвищення своєї зарплати. Але загальний результат роботи безпартійної робітничої конференції дав можливість голові губревкому П. Кіну заявити про те, що «робітнича конференція та робітнича маса, яка її представляла, стоять за радянську владу».

Прийняті на цій конференції резолюції засвідчили ще одну особливість поведінки пролетаріату Одеси. Голосуючи за більшовицькі резолюції, робітники не поспішали їх виконувати. Меншовики з цього приводу називали радянську владу паперово-декларативною, а саме більшовицьке керівництво весь час наголошувало на інертності робітничого класу міста й губернії.

Нарікаючи на низьку активність робітників, більшовики все ж таки наполегливо йшли до своєї мети. У цьому плані показовим стала настанова Одеського губерньського комітету КП(б)У до тих комуністів, які мали бути обрані до «органу самоуправління одеського пролетаріату і трудового селянства», тобто до Одеської ради робітничих та червоноармійських депутатів. Підготовка до виборів до якої розпочалась відразу після завершення роботи безпартійної конференції. Цей наказ повністю відображав програмні установки РКП(б) та містив конкретний план дій на найближчу перспективу ⁴⁴.

Отже, Одеський губпартком ставив перед пролетаріатом завдання створити таку радянську владу, яка не буде роздиратися внутрішніми суперечками, роз'їдатися внутрішніми ворогами, раду однорідну за своїм складом, яка «вміє твердо брати на приціл, тримати кермо, воювати та творити». У свою чергу перед такою радою ставилося завдання за найближчі три місяці повністю долучити Одеську губернію до «всіх завоювань Російської Соціалістичної Революції». Причому у наказі основний акцент робився на розподілі продуктів промислового та сільськогосподарського виробництва. Так, зокрема, ставилося завдання об'єднати всі одеські робітничі, громадські та сільські кооперативи у єдине товариство споживачів, яке у свою чергу об'єднає всіх споживачів та замінить собою всі продовольчі органи. Таке об'єднання міських та сільських товариств споживачів мало слугувати встановленню безпосереднього товарообміну продуктів міського та сільського виробництва та споживання. Щоб отримати максимальну кількість сільськогосподарських продуктів передбачалось якомога більшу частку продуктів міського виробництва направляти на село.

Всі ці заходи мали слугувати передумовою заборони приватної торгівлі та взагалі торгівлі ненормованими продуктами. Наступним кроком

⁴³ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 20 березня.

⁴⁴ Там само. – 21 березня.

мав стати розподіл продуктів за класовим принципом, перехід до безоплатного громадського харчування робітників та службовців у формі безплатних обідів, до безоплатного харчування дітей. Передбачаючи значні труднощі у реалізації цих заходів наказ містив пункт репресивного характеру, який передбачав «безпощадну розправу зі всіма спекулянтами, аж до смертної кари».

Ці положення наказу повністю відповідали тій частині програми РКП(б), у якій мова йшла про сферу розподілу, у якій задача Радянської влади полягала у тому, «щоб неухильно продовжувати заміну торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів. Метою є організація всього населення у єдину мережу споживчих комун, які здатні з найбільшою швидкістю, планомірністю, економією і з найменшими витратами праці розподілити всі необхідні продукти, суворо централізуючи весь розподільчий апарат»⁴⁵.

Друкуючи цей наказ, випадково чи не випадково у цьому ж номері «Вістей» було поміщено матеріали московських газет, у яких повідомлялось про систематичне зростання прогулів на заводах та фабриках столиці. Ці прогули по суботах та понеділках були викликані тим, що робітники їздили у село за продуктами, таким чином вони займалися «самопостачанням». Це явище, більш відоме як мішокництво, набувало все більшого масштабу, що й спонукало делегатів IX з'їзду РКП(б) проголосувати за резолюцію за назвою «Трудове дезертирство». У цій резолюції вказувалось на те, що значна частина робітників у пошуках кращих умов забезпечення продовольством, а нерідко і з метою спекуляції, самовільно залишала підприємства, переїздила з місця на місце, чим погіршувала загальне становище робітничого класу. Відповідно делегати з'їзду покладали на професійні організації ведення планомірної, систематичної, наполегливої, сурової боротьби з трудовим дезертирством, зокрема «шляхом публікації штрафних дезертирських списків, створення із дезертирів

штрафних робочих команд і, нарешті, заключення їх до концентраційних таборів»⁴⁶.

Всі ці погрози не давали бажаного результату. Вже на початку літа й робітники Одеси почали займатися самопостачанням продуктів харчування. Голова президії губпрофради І. Перепечко змушений був визнати, що «тарифні ставки, які ледве дають можливість придбати фунт хліба, змушують одних кидати фабрики, заводи й майстерні та йти у спекуляцію до села, інших прирікають на голодне існування»⁴⁷.

Але навесні 1920 р. члени одеської організації КП(б)У розпочали наполегливо крок за кроком перебудовувати життя відповідно до цих положень. Те, що ці положення не відповідали інтересам того ж таки пролетаріату їх зовсім не бентежило. У цей час ця невідповідність найбільш гостро проявилася у тарифній політиці. У питанні заробітної плати робітники міста протягом декількох місяців не погоджувались з аргументами більшовиків, чинили спротив переходу на «всеукраїнський тариф», який насправді був «всеросійським», а головне набагато меншим, ніж той, який було встановлено в Одесі.

Відповідно до постанови «Про норми заробітної платні для робітників і службовців УСРР» мінімальна зарплата була встановлена у розмірі 1 600 карб., а максимальна – 6 400 карб. на місяць. Причому це стосувалося 1-го поясу, куди входили міста Луганськ та Харків. У містах 5-го поясу тариф становив 65% від тарифу 1-го поясу⁴⁸. Для службовців профспілкових організацій було встановлено свої тарифи. Для 1-го розряду, куди входили працівники завкомів тариф складав 4 400 руб., для 6-го розряду, куди входили працівники ЦК виробничих об'єднань 6 000 руб.⁴⁹.

На пленумі ради профспілок, який відбувся 26 березня, в Одесі було затверджено свої тарифні ставки. Так, тарифна ставка 1-го розряду складала 2 800 руб., а найвищого 35 розряду – 11 200 руб. Більше того, реакцією на ці тарифи стали рішення загальних об'єднаних зборів робітників водного транспорту й металістів та

⁴⁵ Восьмой съезд РКП(б)... – С. 407.

⁴⁶ Девятый съезд РКП(б)... – С. 415.

⁴⁷ Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 14 июня.

⁴⁸ Збірник У законень та Розпоряджень Всеукраїнського Революційного Комітету. – Ч. 3. (18-26 лютого 1920 року). – Харків, 1922. – С. 32.

⁴⁹ Про тарифи для працівників професійних організацій (постанова Уповноваженого Наркомтрудсобеза РСФРР) // Собрание У законений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. – 1920. – 3-10 марта. – № 2. – С. 29.

делегатських зборів будівельників, на яких було заявлено про вимогу перших зборів виплачувати додатково до жалування щотижня 1 тис. рублів та 5 тис. напередодні свят, а других, – підняти зарплату на 100%. Звичайно, президія ради профспілок, де більшість належала фракції комуністів, відмовила у задоволенні цих вимог. Не зумівши запровадити всеукраїнський тариф в Одесі, більшовики робили все можливе, щоб «малочисельні групи не зривали здійснення економічної диктатури пролетаріату»⁵⁰. Це стосувалося, у першу чергу, населених пунктів Одеської губернії, для яких за основу було взято положення Всеукраїнської поясної розбивки. Повітові міста губернії було віднесено до IV поясу (75% жалування), де мінімальна зарплата становила 1 200 руб., а максимальна – 4 800 руб. Інші населені пункти було віднесено до V поясу (65% жалування), де мінімальна зарплата становила 1 040 руб., а максимальна – 4 160 руб.⁵¹

Тарифне питання стало неприємним випробуванням для більшовицької влади в Одесі. Центральна влада в особі голови Південного бюро ВЦРПС Гінсбурга вимагала покінчити із «самостійним тарифом». У відповідь президія ради профспілок постановила, що у зв'язку зі зростанням цін на предмети масового споживання (за період з 1 лютого до 15 квітня вони виросли на 278%⁵²), «підтвердити попереднє рішення ради профспілок з цього питання і залишити це рішення у силі, а також направити відповідального працівника О. Сосіса для відстоювання тарифних постанов ради»⁵³. Більше того, вже на наступному засіданні президія ради профспілок доручила І. Перепечку і Бров'якову запропонувати по прямому дроту голові Південного бюро ВЦРПС затвердити встановлений губернською радою профспілок тарифний мінімум для Одеси, «попередивши, що у випадку відмови, вони знімають із себе відповідальність за наслідки незатвердження цих тарифів»⁵⁴.

На складність тарифного питання нарікав й Я. Гамарник, який у своєму листі на адресу ЦК КП(б)У, який став відповіддю на звинувачення його у «партизанщині», пояснював причину не переходу на всеукраїнський тариф тим, що тоді «треба було б зарплату знизити на 50%, а це означало створити контрреволюцію, а нам було важко навіть за цих тарифів»⁵⁵. На одеських робітників аргументи про те, що у Москві мінімальний тариф становить 1 200 руб., а в Одесі, де умови набагато кращі, він набагато вищий, не діяли⁵⁶.

Погоджуючись на мінімальну зарплату у 2 800 руб., влада пояснювала це неналежним налагодженням продовольчої справи та постачання робітників м. Одеси та вказувала на те, що цей захід є тимчасовим. Тому ця влада почала наполегливо пояснювати робітникам, що одеської тарифної політики не може бути, що основи цієї політики закладаються на всеросійських професійних з'їздах, на яких організований пролетаріат сам намічає віхи і шляхи тарифної політики, які, таким чином, стають плодом загальнопролетарської роботи. Відповідно рада профспілок м. Одеси не могла «відірватися від всеросійського руху робітників, поставити себе поза лавами революційного пролетаріату»⁵⁷.

Але більшовицькій владі в Одесі знадобилось декілька місяців, щоб домогтись свого. З 1 вересня Одеса все ж таки перейшла з «самостійницького» на всеукраїнський тариф, тобто заробітна плата робітників була зменшена у два рази⁵⁸. Тепер всі свідомі трудящі повинні були «від усієї душі радіти, тому що раніше був ненормальний стан з тарифом, коли особливо місто потерпало від нестачі грошових знаків, яку не могли задовольнити ніякі надходження з центру, бо треба було багато грошової маси». Але найважливішим фактором мав стати удар по спекулянтах, адже «чим більше отримував робітник та службовець грошей, тим дорожче він мав платити за предмети першої необхідності на

⁵⁰ Проффессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 22 марта.

⁵¹ Там само. – 10 апреля.

⁵² Там само. – 10 мая.

⁵³ Там само. – 26 апреля.

⁵⁴ Там само. – 10 мая.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 252, арк. 14.

⁵⁶ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 9 квітня.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – 1 вересня.

приватно-спекулятивному ринку». Але цим справа не обмежилась, на перспективу ставилось завдання запровадити натуралізацію заробітної плати, відповідно робітникам належало зрозуміти, що «ніякі ставки їх не зможуть забезпечити, а тому необхідно завершити перехід до єдиної пайки та громадського харчування»⁵⁹.

Запровадження в Одесі саме у вересні всеукраїнського тарифу не було випадковим. У цей час набирала оберти кампанія походу на куркуля, яка відповідно до нового закону «Про хлібну розкладку» від 24 серпня 1920 р. мала значно покращити продовольче забезпечення робітників Одеси. Зв'язок цієї кампанії з новим тарифом полягав у тому, що «давав можливість встановити твердий продовольчий курс, який полягав у розширенні мережі громадських їдалень, покращення харчування у них, а також у зниженні цін на обіди й пайковий хліб»⁶⁰.

Це вже була друга спроба переходу на повне державне забезпечення робітників пайковим хлібом та харчуванням у громадських їдальнях. Перша спроба відбулась 28 березня, коли в Одесі почали видавати пайковий хліб⁶¹. Для цього було відкрито 450 пунктів для трудящих 1-ї та 2-ї категорій, де видавався 1 фунт хліба на одну особу по 12 руб. Як і в будь-якій новій справі почали виникати труднощі, деь хліб почали випікати ще у ніч на суботу і він був уже не свіжий, деь був не зовсім добре випечений, деь його не вистачило, деь залишився зайвий, хтось загубив картки. Щоб уникнути проблем з картками було вирішено запровадити продовольчий картковий паспорт.

Для забезпечення процесу видачі пайкового хлібу у місті було проведено продовольчий перепис населення за категоріями. Для визначення приналежності до певної категорії мешканці міста повинні були заповнити анкетні листки з наступним їх підтвердженням профспілкою або заводським комітетом для робітників, комітетом службовців або профспілкою для співробітників підприємств і установ, біржою праці для безробітних, комісарами будинків для господинь, обслуги, ремісників-одинаків, начальниками навчальних закладів для учнів тощо⁶².

Перші дні видачі пайкового хлібу засвідчили про наявність проблем системного характеру. Однією з таких проблем була гостра нестача палива, відповідно робота націоналізованих крупних млинів весь час була під загрозою їх зупинки, що періодично й траплялося протягом 1920 р. Невеликі ще не націоналізовані пекарні за випікання однієї печі брали 500 руб., в той час як міськпродвідділ встановив ціну у 200 руб. Відповідно наступною проблемою був тихий саботаж пекарів. А все разом призводило до поширення чуток про те, що незабаром всі ці заходи будуть відмінені, а якщо триватимуть й надалі, то хліб буде випікатися не якісний, з домішками соломи, вівса тощо. Ці передбачення підтвердилися, свідченням чого стали листи робітників до редакцій газет із скаргами на неякісний хліб. У відповідь на це влада обіцяла ліквідувати всі недоліки, запровадивши посади контролерів при кожному пункті видачі пайкового хлібу з представників робітничого класу.

Зі схожими проблемами влада зіштовхнулася й при відкритті громадських їдалень. Спочатку їх було відкрито 40, планувалося довести їх кількість до 100. Передбачалося відкрити їдальні при всіх фабриках і заводах, де робітники за доступними цінами отримували б якісну їжу. Ці плани доводилось весь час відкладати. Крім якості їжі, тут виникли суто технічні питання: наявність приміщень, посуду тощо⁶³.

Не дивлячись на всі ці перепони, влада не збиралася відмовлятися від планів втілення їх в життя. Отже, процес розпочався і тепер необхідно було демонструвати неухильне його дотримання. Для цього у свою чергу необхідно було забезпечити виконання селянами продрозкладки. І тут для влади були найбільші перешкоди. Продрозкладка виконувалась селянами дуже повільно.

Видача пайкового хлібу була лише одним, хоч і найважливішим, елементом у системі єдиного кооперативного розподільного апарату. У планах влади було створення об'єднаної робітничої кооперації, яка мала увібрати в себе всі інші форми міських кооперативів і перетворитися на «Товариство Споживачів» (споживчу комууну) і

⁵⁹ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 9 вересня.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 31 березня.

⁶² Там само. – 24 березня.

⁶³ Там само. – 23 березня.

до цього товариства мали бути передані всі функції міських продовольчих органів. У губернському масштабі таке товариство мало забезпечувати обмін продуктів між містом і селом⁶⁴. Отже, мова йшла про те, що чи то центральна робітничка кооперація, чи то споживча комуна мали розподіляти за картковою системою продукти та товари першої необхідності, які мали бути заготовлені опродкомгубом.

Таким чином, основою продовольчої політики радянської влади в Одесі, відповідно до положень програми РКП(б), мала стати робітничка кооперація, яка, у свою чергу, мала бути перетворена на розгалужений розподільчий апарат, який би забезпечував обслуговування всього робітничого населення, який би був залучений до проведення заготівлі продуктів й товарів та їх розподілу. В ідеологічному плані робітничка кооперація, до складу якої мав увійти кожен член профспілки, мала стати новим проявом революційного робітничого руху⁶⁵.

Недідздатність цієї моделі соціальних відносин стала проявлятися від самого початку її впровадження. Ціною її насадження став «голод, справжній, у прямому значенні цього слова, який все більше почав наближатися до робітничих кварталів»⁶⁶. Голова президії губпрофради І. Перепечко у червні змушений був визнати, що відсутність товарного фонду, майже абсолютне припинення виготовлення товарів промислового виробництва, зробило неможливим будь-яке регулювання продовольчого питання. Іншими словами, мова йшла про те, що селяни, не отримуючи нічого від міста, не виконували план продрозкладки. Сподівання на те, що селянин може дати державі позику збіжжям, яка невідомо коли і чим буде повернута, розвіювались реаліями «продовольчої роботи в українському селі з його бандитизмом і від політики, і від грабунку». Крім цього, чимало робітників, яких залучали до продовольчої роботи виявлялися «шкурниками». Тому І. Перепечко робив гіркий висновок: «Продовольчий стан важкий до неможливості, дорожнеча всіх продуктів харчу-

вання та широкого масового споживання росте з кожним днем, а перспективи ще гірші»⁶⁷.

У розпал кампанії походу на куркуля новий голова президії губпрофради С. Рабінсон також змушений був констатувати, що «перед робітниками продовжує гостро стояти привид фізичного голоду, до цього часу значна частина трудової Одеси ще не отримує навіть своєї хлібної пайки»⁶⁸. У той час як мінімальна потреба населення складала 7 тис. пуд., пекарні могли випікати не більше 4 тис. пуд. у день. Це при тому, що щоденна потреба хліба в Одесі за радянськими нормами складала 8 125 пуд. Такою самою була ситуація з крупами, з іншими продуктами та товарами.

Наводячи ці відомості, С. Рабінсон змушений був визнати незадовільну роботу «нашого розподільчого апарату». Саме в цей час більшовицька влада намагалась вдруге налагодити розподіл товарів першої необхідності. Двадцять шостого вересня губревком видав наказ про обов'язкову приписку всього населення м. Одеси до розподільчих пунктів (лавок) Одеського споживчого товариства (ОСТ)⁶⁹. Згідно цього наказу, кожний громадянин, який постійно мешкав у межах м. Одеси, був зобов'язаний відповідно до встановленого порядку та терміну приписатися до одного з розподільчих пунктів ОСТ і таким чином стати членом товариства. Приписка проводилася поіменно, з вказівкою статі, віку, заняття, точного місця проживання та категорії продовольчої пайки. Мали бути приписані й діти віком від 6 місяців. Приписка розпочалась 27 вересня і мала бути завершена 12 жовтня. Наказ містив попередження про те що «особи, які у встановлені терміни не будуть приписані, будуть притягнуті до відповідальності за невиконання цієї обов'язкової постанови». Крім цього, ці особи мали бути позбавлені права на отримання продовольчої та хлібної пайки.

Отже, цей процес мав завершитися 12 жовтня, але його довелось продовжити до 28 жовтня, тому що за встановлений термін записалося трохи більше 50 тис. осіб із загального числа 350 тис., які підлягали приписці та у яких на руках

⁶⁴ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 3 квітня.

⁶⁵ Рабочее дело (Одесса). – 4 апреля.

⁶⁶ Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 14 июня.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само – 11 октября.

⁶⁹ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 24 вересня.

були продовольчі документи. Причому найбільшу активність проявили мешканці робітничих районів та декласовані елементи. Інші верстви населення не поспішали долучатися не те що «до активної участі у справі управління суспільством», а й отримувати продукти з розподільників. Більше того, вони були свідомі того, що «будуть виключені із соціальних груп, які підлягали постачанню із загальнодержавного казана»⁷⁰. Після 28 жовтня будь-яка інформація про діяльність споживчого товариства у джерелах відсутня. Таким чином, найважливіша організаційна задача щодо включення всього населення до складу споживчого товариства не була виконана. Тому висновок про те, що на кінець громадянської війни вдалось «охопити мережею споживчих товариств майже все населення», як свідчить приклад Одеси, не відповідає дійсності⁷¹.

Натомість було організовано забезпечення харчами лише ударні групи робітників, які переважно виконували замовлення військового характеру. У концентрації виробничих потужностей, робочої сили, продовольчих, сировинних і паливних ресурсів для виготовлення необхідної, переважно військової, продукції в повній мірі якраз і проявились наслідки утвердження економічної диктатури⁷².

Тема комуністичного розподілу, який не вдалося створити ні Леніну під час першого штурму 1918-1920 рр., ні Сталіну у 1929-1933 рр., у радянській історіографії була суцільною «білою плямою»⁷³. В той же час такий розподіл також відіграв важливу роль у становленні економічної диктатури. С. Кульчицький наголошував на тому, що хоча запровадити комуністичний розподіл продуктів та товарів, який би охоплював все населення міста, владі не вдалося, все ж таки можливість отримувати певну кількість нормованих продуктів за символічними цінами або взагалі безкоштовно, усвідомлення того, що всі одержують злиденно мало, але «по справедливості», – все це згуртовувало мільйони працюючих навколо рад і партії, яка стояла за ними, надаючи радянській владі непереборної сили⁷⁴.

Крім цього, постійно мобілізуючи робітників на польський, врангелівський, паливний, куркульський тощо фронти, на виконання виробничих завдань, запроваджуючи елементи мілітаризованої праці, влада взамін їм пропонувала покращення житлових умов за рахунок буржуазії та роздачу вилучених речей у тієї ж буржуазії. Житловим відділом губревкому було поставлено бойову задачу переселити робітників із підвалів та антисанітарних приміщень до добре облаштованих будинків буржуазії. В той же час, враховуючи досвід Півночі та специфічні місцеві умови, влада закликала підійти до питання переселення з обережністю та точно виробленим планом. У підсумку до комунальних будинків станом на вересень було переселено 500 сімей, до інших помешкань було переселено біля 8 тис. осіб⁷⁵. Хоча бажаних переселитися було набагато більше. Влітку двічі загони свідомих робітників та червоноармійців, які очолювали комуністи, провели «вилучення надлишків у буржуазії». Біля 70% вилученого чоловічого та жіночого одягу, білизни, взуття, речей домашнього вжитку тощо було передано робітникам та робітницям. Починаючи з середини лютого 1920 р. в Одесі щотижня проходили суботники, у яких брали участь від кількох десятків до кількох сотень осіб. Газетні звіти демонстрували трудовий ентузіазм цих осіб, їх щире бажання налагодити мирне трудове життя. Радянська історіографія акцентувала увагу саме на цих соціальних та економічних аспектах перетворень, які здійснювала радянська влада. О. Мовчан наголошувала, що радянські історики концентрували свою увагу в основному на вивченні трудової та політичної активності робітничого класу, його соціальної структури⁷⁶. І лише побіжно ця історіографія згадувала про кризу пролетарської диктатури, яка «намітилась у зв'язку із закінченням громадянської війни і переходом до здійснення економічних завдань комуністичного будівництва». Ця криза була викликана «впертим спротивом мільйонів дрібних власників комуністичним перетворенням старих суспільних відносин та загрожувала вирвати селянство з-під

⁷⁰ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. – 1920. – 19 жовтня.

⁷¹ Терещенко Ю. І. Політика «воєнного комунізму» ... – С. 76-77.

⁷² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя... – С. 95.

⁷³ Там само. – С. 116.

⁷⁴ Там само. – С. 118-119.

⁷⁵ Советское строительство (Одесса). – 1920, октябрь. – № 6. – С. 19.

⁷⁶ Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР... – С. 4.

впливу пролетаріату, підготувавши сприятливий ґрунт для посилення і розвитку селянської контр-революції»⁷⁷. Наведені вище цитати належать до резолюції першої Всеукраїнської наради КП(б)У, яка відбулась у травні 1921 р. у Харкові. Матеріали цієї наради засвідчили, що комуністи з жалем змушені були визнати, що їм не вдалося протягом 1920 р. підкорити своїй волі багатомільйонне українське селянство. Отже, спроба утвердження економічної диктатури на селі зазнала поразки. Що стосується Одеси, то тут ситуація була неоднозначною. З одного боку, більшовикам вдалося встановити контроль над профспілками, перетворивши їх на один з органів державної влади, нав'язати централізовану тарифну політику, забезпечити продуктами харчування основне ядро робітничого класу, задовольнити мінімальні потреби у товарах першої необхідності та головне отримувати більшість голосів під час виборів та голосувань на різного роду конференціях. З іншого боку, значна кількість підприємств залишалася у приватній власності, профспілки не змогли виконати свою основну нову функцію, яка полягала у забезпеченні трудової дисципліни, підвищенні продуктивності праці тощо. Протягом

жовтня-листопада на деяких підприємствах Одеси прогули складали 30-40% робочого часу, цим самим «несвідомі робітники демонстрували безвідповідальність перед с в о ї м виробництвом, с в о є ю промисловістю, с в о є ю державою»⁷⁸. Крім важкого продовольчого стану, на таке ставлення робітників до праці впливали низькі тарифи заробітної плати, які позбавляли робітників стимулів взагалі працювати, та заборона вільної торгівлі, яка навпаки призвела до подорожчання товарів та поширення спекуляції ними.

Таким чином, утвердження економічної диктатури в Одесі протягом 1920 р. дозволило зосередити більшовикам у своїх руках політичну та економічну владу, що дало їм змогу мобілізувати людські та матеріальні ресурси для забезпечення перемог на фронтах громадянської війни, а також для війни на внутрішньому фронті, який включав у себе «куркульський», продовольчий, паливний фронти. В той же час утвердження економічної диктатури засвідчило, що основні її положення суперечать інтересам всіх верств населення, в тому числі робітничого класу, який ставав беззахисний перед начебто своєю пролетарською державою, та зубожіння якого досягало катастрофічного характеру.

References

- ANON(1963). *Desyatyjs "ezd RKP(b)*. Mart 1921 goda. Stenograficheskij otchet. M.: Politizdat. [in Russian].
- ANON(1960). *Dev'yatyjs "ezd RKP(b)*. Mart-aprel' 1920 goda. Protokoly. M.: Politizdat. [in Russian].
- ANON(1959). *Vos'mojs "ezd RKP(b)*. Mart 1919 goda. Protokoly. M.: Politizdat. [in Russian].
- ANON(1959). *Vtorojs "ezd RSDRP*. Iyul'-avgust 1903 goda. Protokoly. M.: Politizdat. [in Russian].
- ANON(1920). *Sobranie Uzakonenij i Rasporyazhenij Raboche-Krest'yanskogo Pravitel'stva Ukrainy i Upolnomochennyx RSFSR*. 2, 28-32. [in Russian].
- ANON(1922). *Zbirnyk Uzakonen ta Rozporiadzhen Vseukrainskoho Revoliutsiinoho Komitetu*. 3 (18-26 liutoho 1920 roku). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Buxarin, N. I. (1988). *Izbrannye proizvedeniya*. M.: Politizdat. [in Russian].
- Hoshuliak, I. L. (1989). Dopytannia pro rol V. I. Lenina u zmitsnenni Kompartii Ukrainy (1918-1920 rr.). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 29-4. [in Ukrainian].
- Kul'chyts'kyi Stanislav. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desyatyrichchya (1919-1928)*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M. (2011). *Povsiakdenne zhyttia robotnykiv USRR. 1920-ti rr.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M. (1993). Prydushennia menshovytskoi opozytsii v profspilkovomu rusi Ukrainy (1920-1924 rr.). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2-3, 37-47. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M., Reient, O. P. (1995). Mizh partiina politychna borotba u profspilkovomu rusi Ukrainy (1917-1922 rr.). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 8-27. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M. (1998). Robitnychiy straikovyi rukh v Ukraini (20-ti rr.). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 12-21. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M. (1999). *Ukrainski profspilky i radianska derzhava v 20-ti roky*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Tereshchenko, Yu. I. (1988). Doslidzhennya ekonomichnoyi polityky radyans'koyi vlady na Ukrayini (1918-1920 rr.). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 28-41. [in Ukrainian].
- Tereshchenko, Yu. I. (1980). Polityka «voynenoho komunizmu». *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 10, 75-85. [in Ukrainian].
- Turchenko, F. G. (1987). *Velikij Oktjabr' i likvidacij ekspluatatorskih klassov na Ukrainie*. Kiev-Odessa: «Vishhashkola». [in Russian].

⁷⁷ Советское строительство. – 1921, июль. – № 2. – С. 40.

⁷⁸ Профессиональная жизнь (Одесса). – 1921. – 4 января.